

**Дивану -лугат–ит–түрк» чыгармасындагы тууранды
сөздөргө лексико-семантикалык анализ (Divanü Lügat-it-
Türk’ teki Yansıma Kelimelerin Leksiko-Semantik Analizi) .**

Dr. Ergün Koca

Тууранды сөздөр тил илиминдеги тарыхый категориялардын бири болуп эсептелет. Биз XI кылым жазма эстелиги болгон **Махмут Кашкаринин «ДЛТ»** чыгармасындагы тууранды сөздөр жөнүндө иликтөө жүргүзгөнүбүздө **«Дивану-лугат-ит-түрк»** чыгармасында өз алдынча берилген белгилүү тууранды сөздөрдү аныктадык. Бул тууранды сөздөр Караханиддердин оозеки жана адабий тилинде кеңири колдонулуп, ал доордогу адабий тилдин лексикасынын байышында маанилүү рол ойногондугу жөнүндө маалыматтар берилет.

Тууранды сөздөр азыркы түрк тилдеринде кандай өзгөчөлүктөргө ээ болсо, XI кылымда дагы негизинен ошондой сапаттарга ээ болгондугуна карабастан, алардын билдирген маанилеринин оттенкаларында айырмачылыктар бар экендигин байкадык. Бул багытта азыркы тилибиздеги тууранды сөздөр ошол доордогу тууранды сөздөрдүн негизинде өсүп өнүккөнүн, ал тууранды сөздөр азыркы тилибизде дагы жашоосун улантып жаткандыгы анык болду. Биз жогоруда айтып өткөн пикирибиздин далили катарында, **«ДЛТ»** чыгармасында берилген тууранды сөздөргө Махмут Кашкаринин өзүнүн түшүндүрмөсү боюнча анализ берүүгө аракет жасадык.

Бизди курчап турган жандуу жана жансыз заттардын (**адам, айбан, куш, табият кубулуштары, жансыз предметтер**) чыгарган табыштарын туурап айткан сөздөрдү түркологдор маанисине карата негизинен: **1. Тыбыш тууранды сөздөр 2. Элес тууранды сөздөр –**

деп эки топко¹ бөлүштүргөндөй, биз чыгармасындагы тууранды сөздөрдү азыркы түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдү бөлүштүрүүдөгү традициялуу багытта эки топко бөлүштүрүп бере албайбыз. Себеби Махмут Кашкари белгилеп кеткен тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардын табият менен түздөн-түз байланышта болуп, табышты туураганы так, абстрактуулуктан алыс экени байкалып турат. Ошондуктан, «ДЛТ» чыгармасындагы тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышка окшотуу же болбосо, заттардын сырткы көрүнүшү же алардын кыймыл-аракеттеринин образдуулугун белгилеп эле калбастан, ошол кыймыл-аракеттин адамзаттын рухий абалына болгон таасири натыйжасында пайда болгон сезимди билдирген учурлар да жолугат. Тууранды сөздөрдү алгач уйгур тилчи окумуштуулары байкап, эне тилиндеги тарыхый жана азыркы уйгур тилиндеги тууранды сөздөрдү лексико-семантикалык жактан эки топко эмес үч топко бөлүшкөн:

1. Табыш тууранды сөздөр

2. Элестүү (образдуу) тууранды сөздөр

3. Сезим(туюм) тууранды сөздөр²

Биз дагы «ДЛТ» чыгармасындагы тууранды сөздөрдү лексико-семантикалык жактан үч топко бөлүп берүүнү туура көрдүк. Себеби, XI кылымдагы түрк тили тууранды сөздөргө өтө эле бай болуп, алар

¹ **Ашмарин Н.И.**, Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. – Казань. 1928. 140 стр. **С. Кудайбергенов.** Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957. стр.32. **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка, Москва, 1956. s.363-372. **Кононов А.Н.**, Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва - Ленинград, 1956. **Caferova S.,** Muasir Türk Dillerinde Teglidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hususiyetleri, Dil ve Edebiyat, с. 6., Ваку, 1975. **Юнусалиев Б.** Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959. **Давлетов С., Кудайбергенов С.** Азыркы кыргыз тили (морфология). Бишкек. 1980. 204-б. **Абдувалиев.И., Садыков Т.,** Азыркы кыргыз тили (морфология).-Б.,1997. 259-б. **М. Худайкулиев.** Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабат. 1962.

² **Хамид Түмүр.** Азыркы заман уйгур тили граматикиси (морфология) Миләтләр нәширияти, 1987, 450-б., **Абдувалиев.И., Садыков Т.,** Азыркы кыргыз тили (морфология).-Б.,1997. 259-б.

Хакан тилине кооздук, ачыктык, тактык киргизип, өзгөчөлүктөрдү белгилөө үчүн колдонулган.³ Кала берсе, тууранды сөздөр макалдарда, поэтикалык саптарда «ДЛТ» чыгармасында кеңири колдонулган. Мисалы, **мыяв** – мышык баласынын энесин чакырганда чыгара турган табыш. (2,14⁴) Тууранды сөзү: **Муш оглы мыяв тугар** – мышыктын баласы энесине окшош мыяувлайт. (Махмут Кашкаринин бул макалга берген түшүндүрмөсү боюнча: Бул макал мүнөзү атасына окшош балдарга айтылат.) (2,14)

Махмуд Кашгаринин «ДЛТ» чыгармасында жалпы эле түрк тилдеринде «кошук» деп аталып жүргөн поэтикалык ыр саптардан тууранды сөздөрдүн бардык семантикалык топторуна мисалдарды көп эле учуратууга болот.

Поэтикалык саптарда тууранды сөздөрдүн колдонулушу:⁵

Алын төбү яшарды,
Урут отын яшурды,
Көлиң сувын күшәрди
Сыгыр бука мөңрәшүр (2,53)

Бул саптарда жаз келгенин мындайча белгилейт. Тоо чокулары жап-жашыл болуп, кургаган чөптөрдү жаш чөптөр каптады, көлдөрдүн суулары ташыды, уй жана букалар сүйүнүшүп мөөрөштү. (2,53)

Өпкем келип оградым
Арслан лайу көкредим.
Алплар башын тоградым
Эмди мени ким тутар(1,125)

³ С.М.Муталлибов, Морфология ва лексика тарихидан кыскача очерк, Т., 1959, 210-б.

⁴ Дивану – Лугат – ит – түрк чыгармасынан алынган мисалдар С. Муталиповдун котормосунда өзбекче вариантынан жана Divan ü Lügati't Türk, (Çev. Besim Atalay) Ankara. 2006. алынды.

⁵ Түрки тилер диванидеки адабий мирәсләр, Шинжаң халқ нәшрияты, 1998, 84-85-б., Divan ü Lügati't Türk, (Çev. Besim Atalay) Ankara. 2006.

Бул саптарда баатырдык жана эр жүрөктүүлүк түшүндүрүлөт (1,125) *Жиним келди, чыдадым, арстан сыяктуу күркүрөдүм, жигиттердин башын бурадым. Азыр мени ким токтотот.*

Катун сини чогүлады

Тенгүт бегин йадылады

Каны акып йагылады

Бойун сувын кызыл сагды. (3,325)

Аялы бакырып, өкүрдө. Тенгүт бей менен душман болду. Каны агып жатты. Мойнун кызыл жаян кан каптады.

Өрди булит ынграшуу

Акты акын мүнгреши

Калды будун танглашы

Көклөр такы манграшүр (3, 398)

Жамгырдын жаашын сүрөттөөдө: онтолоп булуттар үзүлдү, чагылган чагылып селдер акты. Элдер кайрат кылышты.) (3, 398)

Йашын атып йашнады

Туман туруп тушнады

Адхгыр кысыр кишенеди

Өгүр алып окрашүр

Булуттар кошулушту, аттар кишенеди, өгүздөр өкүрдү.(1,236)

Тумлыг келип капсады

Кутлуг йайыг тепседи

Карлар ажун йапсады

Ет йин үшүп емришүр

Суук каптады, куттуу жазды көрө албады. Кар жаап, дүйнөнү каптады. Денебиз үшүп титиреди. (1,463)

Ерен алп окыштылар

Кынгыр көзин бакыштылар

Камуг толмын токыштылар

Кылыч кынка күчүн сыгды.

Жигиттер чакырышты. Жиндери кайнап, карашты. Бардык куралдары менен кагылышышты. Кылычтарга күч келди. (1,359)

Агды булыт көкрейү

Йагмур толы секрийү

Калык аны үгрийү

Канча барыр белгүсүз

Чагылган чагылышы күчөдү, жамгыр, мөндүр жаады, аны шамал айдады,

кайда барары белгисиз. (1,354)

Йыглап удху артадым.

Баграм башын картадым

Качмыш кутуг иртедим

Йагмур күни кан сачар

Артындан ыйлап, бузулдум, жүрөгүмдүн жарасын сыздаттым.

Кеткен бакыттын издедим. Көзүмдөн жамгыр сыяктуу кан акты. (1,272)

Йашын атып йашнады.

Туман тутуп тушнады.

Адхгыр кысыр кишнеди

Өгүр алып окрашур.

Чагылган чагылды. Булут менен жолугушту. Айгыр менен кысрак жаздын келгендигин туюп окурашты, кишенешти. (1,235,236)

Улышып ерен бөрлейү

Йыртын йака урлайү

Сыкрып үни йурлайү

Сызтар көзи өртүлүр.

Бардык адамдар бөрү сыяктуу улушат, жакасын айрып бакырышат. Үнүнүн жетишинче айкырат. Көзү жумулуп калганча ыйлады.(1,188,189.)

Кызыл сарыг аркашып

Йипкин йашлы йүзкешип

Бир бир керү йүркешип

Йалнгук аны **танглашур**

Кызыл, сары гүлдөр тизилишип өсүшөт. Жашыл ала гүл гүлүн ачты. Бир-бирин кучакташып, адамдар аларга таң калышат. (1,394,395.)

Бул ыр саптарда жаз келгенин мындайча белгилейт. Тоо чокулары жап-жашыл, кургаган чөптөрдү жаш чөптөр каптады, көлдөрдүн суулары ташыды, уй жана букалар сүйүнүшүп мөөрөштү.

«ДЛТ» эстелигиндеги ыр саптарында жолуккан тууранды сөздөрдүн ыр саптардагы маанисин кошо бердик.

«ДЛТ» чыгармасындагы тууранды сөздөр XI кылым тилинде тууранды сөздөрдүн бир топ өсүп өнүккөнүн, аларда образдуулук күчү абдан күчтүү болгонун көрсөтөт. Бул өзгөчөлүктөрдү биз дивандагы негизинен семантикалык жактан бир маанини билдирүүчү бир канча формадагы тууранды сөздөрдүн колдонгонунан, ал синонимдик катарды түзгөн тууранды сөздөрдү көрсөтө алганынан байкайбыз:

чарс-чарс: ал аны чарс-чарс урды – ал аны карс-карс урду (1,332)

чат-чат: чат-чат урды – шарт-шарт урду (1,310)

тус-тус: тарсылдатып урду (3,13)

шап-шап: аны шап-шап бойундады – анын мойнуна шап-шап урду (3,160)

тап: ал аны тап-тап урды – ал аны тапылдатып урду (3,159)

дүк: дүк урды-ал алаканы менен жеңил эле «дүк урду» (1,322)

тос-тос: жумшак нерселерди урганда чыга турган тыбыш: тос-тос урды-туп –туп урды (1,317)

Бул «урды» этиши менен колдонулуп жаткан *чарс-чарс урды, чат-чат урды, тус-тус урды, шап-шап урды, тап-тап, дүк-дүк урды, тос-тос урды* тууранды сөздөрү семантикалык жактан негизинен бирдей мааниге ээ болсо дагы, урган күчтүн өлчөмү, эмне менен урганын, кай жерине урганын, кандай урганын тууранды сөздөрдүн жардамы менен гана элестете алабыз.

Тууранды сөздөрдүн ошол доор тилиндеги лексикалык катмардын бирден-бир маанилүү катмары экенин көрсөтө турган «ДЛТ» чыгармасында жолуга турган дагы бир факт, Махмут Кашкари тууранды сөздөрдүн фонетикалык варианттарына да көңүл буруп, алар жөнүндө кеңири кабар бергендигинде болуп эсептелет. Мисалы: сув *жагылдады* – суу шарылдады сүйлөмүндөгү тууранды сөз «жагылдады, **çagıladı**», «жагылдады, **jagıladı**», «шагылдады, **şagıladı**» фонетикалык формаларда колдонулушун көрсөткөн. (3,33)

Башка мисалдарда дагы фонетикалык айырмачылык болгонуна карабастан мааниси боюнча бирдей колдонулат. «Ал коонду *шап-шап жеди*». «Ал коонду шапур-шупур жеди». (3,146) – Бул сүйлөмдө «шап-шап» сөзү тууранды сөз. Диванда «чап-чап» тууранды сөзү да «Ал өрүктү *чап-чап жеди*» -деген сүйлөмдө бирдей маанини берет.(1,318)

Демек XI кылым тилинде тууранды сөздөр жөнүндө тууранды Махмут Кашкаринин берген маалыматтары тууранды сөздөрдүн ал доор тилинде билдирген маанилери бир топ кеңири болгондугун көрсөтөт. Мына ушул өзгөчөлүккө карата XI кылым тилиндеги

тууранды сөздөрдүн маанилерине карата топторго бөлүштүрүүдө биз уйгур окумуштууларынын жогоруда көрсөтүлгөн бөлүштүрүү системасын колдонууну ылайыктуу деп таптык, тууранды сөздөрү бул багытта иликтөө менен биз дагы бир жолу улуу бабабыздын эне тилине болгон жоопкерчиликтүү мамилесине алкыш айтмакчыбыз.

Тууранды сөздөрдүн маанисине карата уйгур окумуштууларынын бөлүштүргөн үч тобунун үчүнчү тобуна кошкон тууранды сөздөрдүн бул тобун «ДЛТ» дагы тууранды сөздөргө да колдонууну ылайык көрдүк. Себеби, XI кылым тилинде тууранды сөздөр абдан өсүп-өнүккөн болуп аларда образдуулук касиети бир топ жогору болгону үчүн, адамдардын сезимине, рухий абалына байланыштуу тууранды сөздөр өздөрүнүн назик тараптары менен табыш тууранды сөздөрү, элестүү туурандуу сөздөрдөн семантикалык жактан өзгөчөлөнүп турат. Биз Махмут Кашкаридеги тууранды сөздөргө жогоруда көрсөтүлгөн үч топ боюнча анализ берип көрөлү:

1. Табыш тууранды сөздөр

Табыш тууранды сөздөр адамдардын угуу сезими менен байланыштуу болуп жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтылган сөздөр. «Дивану-лугат-ит-түрк» чыгармасындагы мындай тууранды сөздөрдү маанисине карата төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүп беребиз:

1.1. Айбандардын табышын тууроодо колдонулуучу тууранды сөздөр:

ба – койдун маараган табышы. (3,223)⁶

⁶ *Divanü-Lügati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay) Ankara, 2006.

такыр-такыр –басканда аттын буту такыр-такыр табыш чыгарат
(1,342)

тикир-тикир: - тикир-тикир этти - бул да жогоруда берилген
такыр-такыр тууранды сөзү менен бирдей мааниде колдонулат. (1,342)

ма – бул сөз эчки жана козулардын маарагандагы табыш.(3,214)

Мыяв – мышык баласы энесин чакыргандагы табыш. (2,14)

Өкүрдү: өгүз өкүрдү. (3,403)

Кишенеди: ат кишенеди, кишенеди, айкырды. (3,302)

Окуранды: ат окуранды – ат кишенеди. (1,275)

Каңшылады: ит каңшылады – ит таяк жегенде кыңшылады.(Бул
иттин үргүндөгү дабышы эмес башка бир дабыш. (3,404)

Үрдү: ит үрдү. (1,164)

Мүнгреди: удх мүнгреди - өгүз бөкүрдү (3,403)

*1.2. Кичине балдарды, жаныбарлардын балдарын чакыруу
маанисинде колдонулган табыш тууранды сөздөр.*

Түкү-түкү – иттин баласын чакырууда колдонулуучу табыш. (3,249)

Куры-куры – тайдын энесин кууп жетүү үчүн чыгарган үнү. (3,242)

Чиш-чиш – жаш балдарды тоскондо колдонула турган табыш.
(1,319)

*1.3.Канаттуу куштардын, курт-кумурскалардын табыштарын
тууроодо колдонулуучу тууранды сөздөр:*

сыр этти – чыйылдады – кара чегиртке чыйылдап үн чыгарды.
(1,313)

каг-куг: каз каг-куг этти – каз каз-куг деп какылдады. (3,128)

Зыр этти: Августтагы чымын-чиркейлердин үндөрүн түшүндүрөт.
(1,324)

Вуч буч: Буч буч семургек

Богзы учун менгленүр. (Кооз көрүнүп, учуп өткөн семургек кушу жалгыз өктөндө ага карата айтылат.). (2,290)

Синг этти: кимүнче синг этти – чиркей ызылдады. Кара чиркей ызылдаганда да ушундай айтылат.(3,368)

Канг: каз канг этти – каз үн чыгарды.(Бул өзүнө окшош нерсенин үн чыгаргандагы үнүнө карата айтылат). (3,368)

Сайрады: сандувач сайрады - булбул сайрады (3,311)

1.4.Адамдардын кыймыл-аракетинен чыккан табыштарды тууроодо колдонулган тууранды сөздөр:

Вадар бадар: бадар бадар йүгүрди – патыр-патыр буттарынын үнүн чыгып, өттү.(1,360)

Жарт журт : анынг адхакы сарт сурт кылды – анын буттары фарт фурт этти.(Бул буттардын бут кийимдин ичинде чыккан дабыш сыяктуу.).(1,342)

Тырт тырт: анынг тонын тырт тырт йыртты– анын кийимдерин чарт чурт жыртты.(1,341)

Чыр: анынг тонын чыр йыртты –анын кийимин чырт жыртты. (Кийим айрылгандан, айрыганда чыккан дабышты түшүндүрөт). (1,323)

Карт курт : элиг карт курт этти elig – бармактар тысырады. (1,342)

Зап зап: зап зап баргыл – зырп зырп чурка, бат-бат бас. (Бат-бат, шашылып баскандагы дабышты түшүндүрөт.). (1,319)

1.5.Адамдардын жана айбандардын тамак, жем жегенде чыгарган дабыштарын тууроодо колдонулган тууранды сөздөр:

қарч-қурч: бадыраң жегенде чыккан үн .(1,343)

чаб-чаб: ал ерүк чаб-чаб йеди – ал шабдаалыны чалпылдатып жеди . (1, 318)

Шап шап: Ал коонду шап-шап жеди – Ал коонду шапур-шупур жеди.

(Шабдаалы же башка суулуу нерселерди шапылдатып жесе дагы ушундай айтылат.). (3,146)

Сур сур: эр сур сур мүн өптү – Адам сорпону шорп шорп деп ичти.

(Бул эринден чыккан үндү түшүндүрөт). (3,133)

Күрт күрт: ат арпаны күрт күрт жеди– ат арпаны күтүр күтүр жеди.

(бадыраң жана ага окшогон жемиштерди жеген адамдарга да карата айтылган тууранды сөз.). (1,343)

Оп оп: эр сув опди. Адам сууну шорулдатып ичти. (1,172)

Кар кур: кар кур этти карын – ашказан кырылдады. (1,324)

Чар чур: Ал чар чур жеди – ал колундагы нерсени жеди, эч нерсе калтырбады. 1,323)

1.6. Жансыз заттардын чыккан табышты тууроочу тууранды сөздөр:

буң-буң: буң этти: оор бир нерсе жерге түшкөндө чыга турган дабыш. (3,366)

бук: бук этти: жерге түшкөндө жарылган ичи бош нерседен чыккан табыш.(3,143)

Булдур-булдур: таш кудхушка түсти, булдур-булдур этти.– кудукка таш түштү, гүлдүр-гүлдүр этти. (1,456)

Чыгыл тыгыл: ок киш ичре чыгыл тыгыл кылды.– Ок мылтыкта чыгыл чыгыл этти.(Катуу заттар бири-бирине тийишкенде чыккан дабыш) (1,393)

Бук: кагун бук йерге түштү – коон тарс деп жерге түштү. (Ичи бош ар кандай жерге түшүп жарылса, бук этти деп айтылат.). (3,129)

Пат: пат түштү – оор бир нерсе түшкөндө «тарс» деп түштү деп айтылат.(1,320)

Чак чук: чак чук этти. – отун, сөөк сындырганда чыккан дабышты түшүндүрөт.(1,333)

Тонг: тонг тунг этти – катуу бир нерсе бир заттын үстүнө түшкөндө чыккан дабыш.(3,356)

Данг: дангдунг этти. – бир нерседен даң-дун деп үн. (3,357)

Чынгыл : йүгүн чынгыл чынгыл этти – ооздук шыңгыр-шыңгыр деди.(3,366)

Чылдады: Ол киште чылдады – ок саадакта чылдыр чылдыр этти.(3,280)

Чахшады: таш чахшады – таш чагы чукул деген үн чыгарды.(3,286)

Ток ток: ток ток этти – таш ташка урулганда чыккандагы дабыш.(1,332)

Бөнг: бөнг этти – оор бир нерсе жерге түшкөндөгү дабыш.(3,354)

Чиринг: Дагыранын же ага окшош нерселерден чыккан дабыш.(3,370)

Чынграды: ол конграгу чынграды – Ал конгуроо кагылды.(3,403)

1.7. Табигат кубулуштарына байланыштуу табышты тууроодо колдонула турган тууранды сөздөр:

шар-шар: катуу жамгыр жааганда чыга турган табыш. (1,313)

жагылдады: суу жагылдады – суу шарылдады. (3,338)

1.8. Жаныбарларды чакыруу же бир нерсе кылдыруу үчүн колдонулуучу тууранды сөздөр:

Чик чик: Эчкини чакырууда колдонулат.(1,334)

Чилик чилик: эчкини чакырууда колдонулат.(1,388)

Чок чок: Төөнү чөктүрүү үчүн колдонулат.(1,334)

Зак зак: Кочкорлорго колдонулуучу тууранды сөз.

Чух чух : Аты бастырууда колдонулат.(3, 117)

Ках ках : Итти чакырууда колдонулуучу тууранды сөз. (3,118)

Тушу тушу: Эшекти токтотуу үчүн колдонулуучу тууранды сөз.
(3,224)

Тах тах : Шумкарды чакыруу үчүн .(3,117)

Коч коч: Эчкилерди чакырууда, айдоодогу дабыш. (2,282)

Хеч хеч: Аттарды кубаттандыруу жана жайгаштырууда колдонулуучу тууранды сөз.(2,282)

Уш уш: Өгүздү суугаруу үчүн колдонулат.(1,36)

Оп оп: Эшиктин буту тайып кеткенде айтылат.(1,34)

2. Элестүү тууранды сөздөр

Мындай тууранды сөздөр көрүүгө, элестетүүгө мүмкүн болгон заттардын кыймыл-аракеттерине же болбосо ал-абалына байланыштуу болот. «Дивану-лугат-ит-түрк» чыгармасындагы жогоруда белгиленген касиеттерге ээ болгон тууранды сөздөр маани оттенкалары менен өзгөчөлөнүшүнө байланыштуу биз аларды төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүп берүүнү туура таптык:

2.1. Кыймыл-аракеттин тездигин билдирүүчү тууранды сөздөр:

гулф – гүп этип түшкөн: там гулф йыкылды – дубал гүп этип бир заматта кулады. (1,333)

жиф: казандагы май катуу кайнаганда чыга турган үн. (1,320)

чалдыр-чалдыр: куураган чөпкө жел тийгенде чыга турган табыш. (1,425)

йасыман: суу төгүлүп жатканда идиштен булкулдап чыга турган табыш. (3,45)

2.2. Малды сааганда чакадан чыга турган табышты тууроодо колдонулган тууранды сөз.

Бул тууранды сөздөр саалып аткан сүттүн кою же суюк экендигин элестеттирет:

Чүр-чүр: уйду сааганда чакадан чыккан табыш. (1,313)

Жур-жур: төөнү сааганда чакадан чыга турган добуш. (1,448)

3.Адамдардын, туюмуна, рухий абалынын сезимине

байланыштуу тууранды сөздөр

«ДЛТ» чыгармасында адамзаттын эң назик сезимдерин образдуу сапатын белгилөө менен бул тууранды сөздөр XI кылымдагы турмуштук түшүнүккө байланыштуу адамдагы сезимдин рух абалын белгилейт. XI кылымдын тилиндеги мындай тууранды сөздөрдү билдирген маанисине карата бир канча топторго бөлүштүрүп берүүгө болот:

3.1. Кубаныч колдоо сезимин билдирген тууранды сөздөр:

карс-карс: кол чапканда чыга турган табыш: Ол **карс-карс** айа йапты – Ал колун **шакылдатып** чапты. (1,333)

3.2. Нараазычылык сезимин билдирген тууранды сөздөр:

үрү- үрккөндө чыга турган табыш: үрү копса угуш оклышур, йа гы келсэ имрам тебрашүр-кыйчу көтөрүлсө, урулар топтолот, душман келсе (бүт эл) баары топтолот. (1,115) Кыргыз тилиндеги «үркүн» мына ошол сөздөн пайда болгон болсо керек.

3.3. Оору сезимине байланыштуу тууранды сөздөр:

кур-кур: карын кур-кур этти – ич курулдады (1,448)

жың этти – зыңылдады: кулакым жың этти – кулагым зыңылдады (3,368)

ык: аны ыткытты. (1,73)

3.4. Жагымсыз сезимди билдирүү үчүн колдонула турган тууранды сөздөр:

жикир-жикир – майда таштары бар нанды чайнаганда чыга турган үн. (1,344)

чак-чук: ал аны урды чак этмэды, ал аны урду дым чыгарбады (1,321)

Жыйынтыктап айтканда, табыш тууранды сөздөр караханиддер тилинде кең таркалган кубулуштардан болуп, мындай тууранды сөздөр жөнүндө турмуштун ар бир тармагында мисалдар көп экендиги байкалат.

Табыш туурандуу сөздөр жандуу-жансыз нерселердин катуу-жумшактыгына, суюк-коюлугуна, кең-тардыгын, жоон-ичкелигин, калың-жупкалыгын ж.б. өзгөчөлүктөргө байланыштуу бир–бирине тийгенде чыга турган табыштын айырмачылыгы канча көп болсо, аларды билдирүүдө колдонулган табыш тууранды сөздөрдүн варианттары дагы ошончолук көп болгон. Кала берсе бир эле нерсенин кичине эле айырмачылыгын билдирүү үчүн да бөлөк-бөлөк табыш тууранды сөздөр колдонулган учурлар көп жолугат. Мунун негизги себеби, XI кылым тилиндеги тууранды сөздөрдүн жандуу жана жансыз заттар менен түздөн түз байланышта болгондугун далилдейт. Ал эми табыш тууранды сөздөр угуу менен байланыштуу болсо элестүү жана

сезимге байланыштуу тууранды сөздөр көрүү жана сезүүгө байланыштуу. Мына ушул себептен элестүү жана сезимге байланыштуу тууранды сөздөрдүн пайда болуш жолдору татаалыраак болгону үчүн мындай тууранды сөздөргө караганда «ДЛТ» чыгармасында табыш тууранды сөздөр көбүрөөк жолугат.

Биздин оюубуз боюнча «ДЛТ» чыгармасынан алынган тууранды сөздөрдүн маанисине карата жүргүзгөн иликтөөбүз XI кылым түрк тили тууранды сөздөргө бай тил болуп алар эне тилибизге кооздук, тактык, ачыктык, образдуулук киргизип башка сөздөр сыяктуу пикир алышууда, өз ара катышууда негизги курулуш материалы болгондугу анык болду.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

- 1. Divanü-Lügati't-Türk,** (Çev. Besim Atalay) Ankara, 2006.
- 2.С.М.Муталлибов,** Морфология ва лексика тарихидан қысқача очерк, Т., 1959, 210-б.
- 3. Zülfikar H.,**Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, - Ankara, 1995.
- 4.Çağatay, S.,** Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
- 5.Tuna O.N.,**Türkçede Tekrarlar. İ. Üniversitesi,TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV.№ 1-2.
- 6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
- 7.Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
- 8.Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва,1959. с.156.
- 9.Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе,1957.
- 10.Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956,стр. 363-372. XXXVI, 1-2,1929.

- 11. Tietze, A.**, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati ,Cilt I (A-E) ,- İstanbul,2002
- 12. Ашмарин Н.И.**, Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. –Казань. 1928.
- 13. Caferova S.**, Muasir Türk Dillerinde Teglidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hususiyetleri, Dil ve Edebiyat, c. 6., Ваку, 1975.
- 14. Давлетов С., Кудайбергенев С.** Азыркы кыргыз тили (морфология). Бишкек. 1980. 204-б.
- 15. Абдувалиев.И, Садыков Т.**, Азыркы кыргыз тили (морфология).- Б.,1997. 259-б.
- 16. М. Худайкулиев.** Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабат. 1962.